

УДК 378.124.2 (477.83) “19” : 94 (092)

МОЇ НАУКОВІ ПОШУКИ

Микола КРИКУН

Львівський національний університет імені Івана Франка, кафедра історії слов'янських країн

Стаття являє собою автобіографічну наукову хроніку. Її автор протягом усіх років наукової діяльності виявляв джерела в багатьох вітчизняних архівах і рукописних відділах бібліотек. Віднайденими документами головним чином зумовлювалися його наукові інтереси, які звелися в основному до вивчення аграрних відносин у Подільському воєводстві в XVII–XVIII ст., історії населення Правобережної України XVII–XVIII ст., адміністративно-територіального устрою цього регіону в XV–XVIII ст., правобережного козацтва третьої чверті XVII ст. і початку XVIII ст., питань джерелознавства.

Ключові слова: Львівський університет імені Івана Франка, професор М. Крикун, пошуки джерел, аграрні відносини в Подільському воєводстві в XVII–XVIII ст., населення Правобережної України XVII–XVIII ст., адміністративно-територіальний устрій Правобережної України XV–XVII ст., правобережне козацтво третьої чверті XVII ст. і початку XVIII ст., джерелознавство.

Уперше інтерес до наукової роботи я відчув, коли на другому курсі навчання на історичному факультеті Львівського університету імені Івана Франка виконував тему “Польсько-російські політичні відносини у 1654–1667 роках”. Тема, як швидко довелося переконатися, для курсової роботи була явно заширока. Було в ній, натомість, питання, яке привернуло мою увагу; йшлося про комплекс польсько-російсько-шведських відносин у другій половині 1650-х років. У травні 1954 р. професор Дмитро Леонідович Похилевич, завідувач кафедри історії південних і західних слов'ян, на якій я спеціалізувався, схвально відгукнувся про мою роботу, написану під його керівництвом, але мої міркування з зазначеного питання справедливо охарактеризував як наївні. Ця робота мені через рік прислужилась. Любов Андріївна Іваненко, котра читала нам на третьому курсі історію України, невдоволена моєю поведінкою на одній зі своїх лекцій, постановила звести зі мною порахунки на іспиті. Про це вона повідомила мені особисто. Іспит був замінений на залік. Його Любов Андріївна приймала за раніше складеними іспитовими білетами. Всі студенти білети тягнули, а мені Любов Андріївна, щоб “засипати”, білет вибрала сама. Перше питання в ньому повторювало назву згаданої курсової роботи. На нього я відповідав якомога докладно. Вражена цим, Любов Андріївна, не питаючи другого питання білета, яке я знав слабо (йшлося про Директорію), поставила мені залік. Одразу після цього я признався їй, чому так знаю перше питання. Розпачу Любов Андріївни не було меж. Варто сказати, що і тоді й пізніше вона ставилася до мене добре.

У другому семестрі 1955/1956 навчального року Дмитро Леонідович вів на нашій спеціалізації семінар із соціально-економічних проблем Речі Посполитої другої половини XVIII ст. Я обрав для реферату порівняно вузьке і складне, в літературі практично не висвітлене, питання – “Спроби реформ у приватних маєтках”. Дмитро Леонідович високо оцінив мій реферат, зроблений переважно на джерелах, що мене сильно обрадувало й окрилило. Я відчув, що спроможний займатися дослідницькою діяльністю. Дмитро

Леонідович тримав мій реферат у себе вдома і щойно в другій половині 60-х років повернув його мені, сказавши, що він був йому в пригоді. Реферат і досі зберігається у мене. Він є єдиним, якщо не рахувати дипломної, наявним свідченням моєї наукової роботи в студентські роки.

У першому семестрі останнього (1956/1957) мого навчального року в семінарі доцента Олександра Самійловича Бейліса “Болгаро-російські відносини у 1880-х роках” я розробляв тему, назви якої не пригадую, пригадую, однак, що вона видалася мені нецікавою. Правда, один аспект її зацікавив мене, а саме: ставлення Німеччини до цих відносин. Його я висвітлив виключно на підставі публікації документів “Die grosse Politik”. Свій реферат я по суті звів до цього питання. На мій подив, Олександр Самійлович це позитивно не сприйняв.

Повернувшись у середині жовтня 1956 р. до Львова з Павлодарської області Казахстану, де в складі університетського студентського загону, що ним керував Степан Макаруч, торговий випускник історичного факультету (нині професор), брав участь у збиранні зернових на цілих землях, я звернувся до Д. Л. Похилевича з проханням дати мені тему дипломної роботи. Яким же було моє розчарування, коли Дмитро Леонідович заявив, що зробити цього він не може, бо уже має, згідно з педнавантаженням, двох дипломників. Він порадив записатися до доцента Ярослава Павловича Кіся, якому не вистачало дипломників. Ярослав Павлович радо погодився бути моїм керівником (його дипломником став також мій одношкільник й однокурсник Ярослав Ісасевич): на той час він виступив ініціатором відзначення в 1961 р. 300-річчя Львівського університету, зокрема, написання його історії. Я, на думку Ярослава Павловича, мав опрацювати частину цієї книги. Зійшлися ми на тому, що диплома зватиметься “Львівський університет на початку ХХ ст. (1900–1914)”.

Я завзято став збирати матеріали з цієї теми. Ознайомившись з існуючою, загалом небагатою, літературою, приступив до фронтального перегляду газет і журналів, що виходили на початку ХХ ст., а по тому став посилено вивчати документи фондів “Львівський університет” та “Дирекція поліції у Львові” (у складі Державного архіву Львівської області) та фонду “Галицьке намісництво у Львові” (у складі Центрального державного історичного архіву України у Львові [далі – Львівський ЦДА]). Через якийсь час піймав себе на думці, що тема дипломної заширока. Оскільки ж дуже активно назбирувалися відомості про боротьбу студентів-українців Львівського університету за розширення своїх прав у його стінах і за створення окремого українського університету у Львові, то ми з Ярославом Павловичем вирішили, що саме цим питанням має бути присвячена дипломна робота. У березні 1957 р. Ярослав Павлович звів мене з академіком Іваном Петровичем Крип’якевичем, директором Інституту суспільних наук у Львові: Ярослав Павлович вважав, що розмова з Іваном Петровичем як студентом Львівського університету на початку ХХ ст. допоможе мені повніше уявити тодішню політичну атмосферу у Львові і в Галичині в цілому та відтворити боротьбу українського студентства. Іван Петрович дуже доброзичливо прийняв мене в директорському кабінеті й поділився спогадами про свої студентські літа. Через два дні я знову був у тому самому кабінеті прийнятий Іваном Петровичем; він подав мені на перегляд складену ним бібліографію студентського українського руху у Львові на початку ХХ ст.

Наступна моя зустріч з Іваном Петровичем відбулася весною 1962 р. У той час я, з огляду на кадрову ситуацію на історичному факультеті, де працював викладачем, вирішив перейти на роботу в Інститут суспільних наук. Сиджу в прийомній директора Інституту. Відкриваються двері кабінету директора, з’являється в них Іван Петрович і, помітивши мене, каже: “Заходьте, товаришу Крикун”. Про те, що я прийду до нього на прийом, не

знав ні він, ні хто інший. Тож я був вражений, що через п'ять років Іван Петрович упізнав мене. Він сказав, що нічого не має проти мого працевлаштування в Інституті, але що воно можливе тільки зі згоди обкому партії. При цьому, напівобернувшись у бік обкому, до якого, ведучи бесіду зі мною, сидів спиною, Іван Петрович промовив, підкреслюючи сказане жестом руки, що прийняття на роботу в Інститут – “це насамперед політикум”. Пізніше я зрозумів, що тим самим Іван Петрович виявив до мене довір'я. Невдовзі після цієї зустрічі необхідність у моєму переході в Інститут відпала. Але увага цієї непересічної людини, яку я тоді відчув, назавжди закарбувалася в моїй пам'яті.

Робота над дипломною, яку я успішно захистив, дала мені багато – тим, що я дослідив по суті ніким не вивчену проблему, тим, що попрацював над архівними документами. Все це дуже придалося мені в подальшій науковій діяльності.

На те, щоб після закінчення університету вступити в аспірантуру, я не розраховував: 1957 року на історичному факультеті набору в аспірантуру не було. Для Я. Ісаєвича, який написав чудову (на рівні кандидатської дисертації) дипломну роботу, знайшлося місце старшого лаборанта на кафедрі історії південних і західних слов'ян, котру ми обидва закінчили, а я став працювати вчителем у середній школі села Гірське (Горуцько) Мединицького району Дрогобицької області.

На березневі шкільні канікули 1958 р. я прибув до Львова і тут довідався від Я. Ісаєвича, що він переходить у Інститут суспільних наук і що на звільнену ним внаслідок цього посаду старшого лаборанта кафедри Д. Л. Похилевич готовий узяти мене. Праця в сільській школі мені подобалася, проте знехтувати можливістю влаштуватися на роботу в університет я не міг – не покидало мене бажання займатися наукою.

Покинути школу посеред навчального року було справою дуже й дуже нелегкою, та мені це вдалося – сам голова обласного відділу народної освіти Вербицький підписав мою заяву на звільнення від роботи в школі. І вже 1 квітня 1958 р. розпочалася моя трудова діяльність у Львівському університеті. Відтоді вона безперервно триває дотепер.

Перебуваючи на посаді лаборанта кафедри, я до осені 1959 р. не займався дослідницькою роботою – з тієї причини, що ніхто не пропонував мені наукової теми, а не в моїй вдачі напрошуватися. Той час я витратив на вирішення особистих проблем і, особливо, на інтенсивне самонавчання.

1 листопада 1959 р. я став аспірантом-заочником кафедри, на якій працював. Не відкладаючи справи в довгий ящик, звернувся до Дмитра Леонідовича як свого наукового керівника з проханням дати тему дисертації, причому зазначив, що хотів би вивчати питання соціально-економічного розвитку Правобережної України XVII або XVIII ст.: мені видавалося, що історією Галичини займається достатньо дослідників (згодом я переконався, що їх замало), а висвітлення історії Правобережної України занедбане. У виборі територіального об'єкта дослідження певну роль відіграло те, що я родом з Житомирщини. Дмитро Леонідович з моєю пропозицією погодився (він, до речі, теж був родом з Житомирщини – з тієї її частини, яка тоді, коли він народився, входила до складу Київської губернії) та порадив понишпорити в матеріалах Львівського ЦДА і таким шляхом самому обрати тему. Інтенсивно переглядаючи фонди цього архіву, в чому дуже посприяла його директор Надія Федорівна Врадій, я сформулював тему – “Аграрні відносини в Подільському воєводстві у першій половині XVIII ст.” Дмитро Леонідович її схвалив. В основу дисертації передбачалося покласти багату документацію маєтків магнатів Жевуських (фонд 181, опис 2) – інвентарі й різного роду фільваркову звітність.

З головою я поринув в опрацювання теми: швидко освоїв потрібну літературу, весь можливий час висиджував в архіві, копирсаючись у морі фактів і цифр. Засів і за перегляд матеріалів рукописів Львівської наукової бібліотеки імені Василя Стефаника АН України (далі – ЛНБ).

У процесі нагромадження виписок із джерел я дійшов висновку, що належне розкриття теми можливе за умови пізнання того, яким був стан аграрних відносин у Подільському воєводстві в XVII ст., зокрема, в другій його половині, коли господарство в ньому сильно занепало, особливо в період турецького панування на його території (1672–1699). А оскільки цей стан виявився науково невідомий, то я змушений був узятися й за його вивчення. Просувалося воно дуже кволо: відповідних джерел з XVII ст. дійшло до нас украй мало.

Виникла потреба ознайомитися й з джерелами Київського ЦДІА. На самому початку роботи в ньому в серпні 1960 р. мене спіткало велике розчарування: я довідався, що городських і земських книг Подільського воєводства, на які покладав стільки сподівань, за першу половину XVII ст. збереглося мало, за третю чверть XVII ст. не збереглося зовсім, за XVIII ст. збереглося тільки дві – городські (у роки турецької окупації ці книги не веліся). Стало мені відомо й про те, що не дійшла до нас жодна підкоморська книга.

Розчарування певною мірою було компенсовано цікавими знахідками, серед яких найважливішою виявився документ, складений у Львові в 1678–1679 рр. так званим комісарським судом; з нього видно, що даний суд, видаючи шляхті, що емігрувала з території Подільського воєводства після окупації її Портою, грошове відшкодування за втрачені нею маєтки, при визначенні розміру останнього виходив з кількості димів (житлових будівель) у поселеннях 1629 р. (тоді вперше і порівняно добре був проведений у Подільському воєводстві перепис димів). Згодом цей документ, умовно названий мною “Декларацією розподілу суми” (цими словами він розпочинається) дуже придався для обчислення населення Подільського воєводства в першій половині XVII ст.

Попрацювавши в згаданому архіві днів з двадцять, я отримав з дому телеграму, в якій було сказано, що повинен прибути до Львова у зв’язку з призначенням мене асистентом кафедри історії південних і західних слов’ян. Розміркувавши, що лаборантом я матиму кращі можливості для роботи над дисертацією, я телеграмою повідомив, що не погоджуюся з призначенням. У відповідь надійшла телеграма з вимогою декана факультету, доцента Петра Петровича Челака негайно з’явитися до нього. На цей раз не послухатися я не міг. Петро Петрович розповів мені, що після смерті в тому ж серпні доцента кафедри історії СРСР Володимира Васильовича Тиса проректор з навчальної роботи, професор Андрій Степанович Брагінець розпорядився звільнену таким чином ставку передати мені. “Справу зроблено, – зауважив декан, – а якщо Ви не згодні, то заявіть це Андрієві Степановичу, але я Вам цього не раджу робити, бо він своїх рішень міняти не любить”. Про нелегкий характер А. С. Брагінца я на той час устиг наслухатися і постановив з ним не заводитися. Я зрозумів, чому він зупинився на моїй кандидатурі: у 1960 р. Андрій Степанович і ректор університету, професор, член-кореспондент Академії Наук України Євген Костянтинівич Лазаренко взяли курс на широке відзначення 300-річчя цієї вищої школи; ще до моєї поїздки до Києва Андрій Степанович, за порадою Я. П. Кіся, ознайомився зі змістом моєї дипломної роботи і в розмові зі мною дуже позитивно про неї відгукнувся; тим я запав йому в очі, і він скористався нагодою, щоб відзначити мене.

Відтоді я на викладацькій роботі в університеті – до 1992 р. на кафедрі історії південних і західних слов’ян, згодом – на кафедрі історії слов’янських країн, створеній у результаті

злиття кафедри історії південних і західних слов'ян і кафедри історії Східної Європи, котра незадовго до даного злиття звалася кафедрою історії СРСР.

Моє призначення не було погоджене з Д. Л. Похилевичем як з завідувачем кафедрою, бо він тоді тяжко хворів. Та Дмитро Леонідович прихильно його сприйняв і сказав мені, що буде нелегко поєднувати педагогічну й наукову роботу і що я повинен максимально зосередитися на дисертації.

Робота над дисертацією затягнулася на не один рік. Через якийсь час мене стала особливо цікавити колонізація Подільського воєводства в першій половині XVIII ст. – після знелюднення, яке воно пережило в другій половині XVII ст. Занурившись у цю проблему, я неминуче зайнявся вивченням того, яких масштабів набрало це знелюднення і якою була чисельність населення даного воєводства перед Визвольною боротьбою українського народу під проводом Богдана Хмельницького.

Згодом виник задум висвітлити ці демографічні питання в окремому, свого роду – вступному, розділі: гадалося, що наявність у дисертації останнього дасть змогу краще зрозуміти зміст і сенс аграрних відносин першої половини XVII ст.

Дальше ж заглиблення в зазначені питання викликало потребу дослідити їх докладно. І я вирішив присвятити тільки їм свою дисертацію. Весною 1964 р. я поклав перед Д. Л. Похилевичем у нього вдома три грубезні папки з виписками з літератури та опрацьованими документами, зазначивши, що в одній ідеться про населення Подільського воєводства в XVII–XVIII ст. (на той час були зібрані відповідні відомості й стосовно другої половини XVIII ст.), а у двох – про аграрні відносини. Дізнавшись про мій намір змінити тему дисертації, Дмитро Леонідович рішуче запротестував і жодних моїх аргументів не сприймав. Прислухавшись до нашої розмови, його дружина Антоніна Степанівна порадила йому дати згоду на мою пропозицію. Дмитро Леонідович махнув рукою і вирік: “Хай буде по-вашому”.

Довелося чимало дозбирувати матеріалу з літератури та джерел. Лише по тому я взявся за написання дисертації. Весною 1965 р. її машинопис був винесений Дмитрові Леонідовичу на суд. Його враження від прочитання її звелися до того, що в ній нема того-то, того-то і т. д. Я був здивований. Мої спроби відповісти на докори були безрезультатні. Мимоволі закралася думка; своїм ставленням до виконаної мною роботи Дмитро Леонідович підкреслює, що вважає обрану мною тему недоцільною. У розпачі я схопив дисертацію і, тільки попросившись, пішов з квартири Дмитра Леонідовича, де “обговорення” відбувалося. Наступного дня Дмитро Леонідович на кафедрі звернувся до мене зі словами: “Що з Вами вчора вдіялось? Ви що – блекоти об’їлися?” Я відповів на це: “Дмитре Леонідовичу! Ви дивитесь на зроблене мною через призму білорусько-литовських джерел XVII–XVIII ст.*, значно численніших і за змістом різновидніших, ніж тогочасні джерела українські, тож я не бачу підстав звинувачувати мене в тому, що ті або інші питання моєї дисертації недостатньо висвітлені”. Дмитро Леонідович уважно поглянув на мене і проказав: “Можливо, Ви праві. Робіть, як вважаєте за потрібне”.

Захист дисертації на тему “Народонаселення Подільського воєводства в XVII–XVIII ст.” відбувся у Львівському університеті 20 грудня 1965 р. під головуванням Д. Л. Похилевича. Офіційними опонентами виступили заступник директора Інституту історії АН України, член-кореспондент АН України Федір Павлович Шевченко і молодший науковий співробітник Інституту суспільних наук Ярослав Дмитрович Ісаєвич.

* Д. Л. Похилевич був спеціалістом з аграрних відносин Великого князівства Литовського XVI–XVIII ст.

Робота над дисертацією була для мене дуже корисною: я освоїв багато різнотипних джерел, велику кількість літератури, висвітлив питання, які українська історична наука тільки зачіпала або зовсім не вивчала.

Уже на час захисту дисертації я добре усвідомлював її недоліки. Вирішальною мірою вони були спричинені тим, що я не зовсім володів методикою історикодемографічного дослідження. Я дав собі тоді зарок: все, за що братимуся науково, буду вивчати якомога ґрунтовно. Цього зароку намагався дотримуватись завжди.

До і після захисту дисертації з її теми було опубліковано кілька статей. Найраніша з них подає зміст люстрації Подільського воеводства 1665 р., яка зберігається у Варшавському Головному архіві давніх актів (далі – ВГАДА); її довелося використовувати з мікрофільму. Люстрація засвідчує розміри знищень, що їх зазнало населення цього регіону (2)*. На написання розвідки про переселення подільської людності в останній чверті XVII ст. (3) наштовхнув мене Д. Л. Похилевич – тим, що вказав на наявність серед рукописів ЛНБ інвентаря 1686 р. розташованих у Кременецькому повіті Волинського воеводства Ляховецької й Тихомельської волостей: в інвентарі, зокрема, ідеться про порівняно значну кількість жителів, що прибули у волості з півдня території Подільського воеводства й осіли в них.

Тематичну єдність становлять три статті, які висвітлюють колонізацію цього воеводства в першій половині XVIII ст. Одна з них базується на інвентарі Хмільницького староства 1739 р. (від. рукописів ЛНБ; 5). Друга розповідає про втечі на Поділля (6); в основу її лягли головним чином дуже змістовний інвентар Меджибзької волості 1717 р., що переховується в рукописному відділі Бібліотеки Чарторийських Національного музею в Кракові (в моєму розпорядженні був мікрофільм даного документа, привезений з Кракова Я. Д. Ісаєвичем на моє прохання), та списки втікачів з Галицької землі Руського воеводства, складені в другій чверті XVIII ст. Кам'янецькою і Летичівською городськими канцеляріями (від. рукописів ЛНБ). Третя стаття включає в себе матеріал всіх “колонізаційних” джерел, які вдалося виявити у Львівському ЦДІА, Київському ЦДІА, ВГАДА, Державному воеводському архіві у Кракові (далі – ДВАК) та рукописних відділах ЛНБ і Бібліотеки Чарторийських; і тут, між іншим, широко використано інвентар Меджибзької волості 1717 р. (13). Його я планую видати.

У Кракові й Варшаві мені, до речі, пощастило попрацювати під час мого наукового відрядження у Польщу в лютому–березні 1962 р. Варто розповісти, як дійшло до цього. У січні 1961 р. я звернувся до проректора з наукової роботи, професора Федора Йоганновича Страутмана з проханням відрядити до Польщі з метою збору в архівах і рукописних відділах бібліотек матеріалів для дисертації. У ті часи закордонних наукових виїздів викладачів Львівського університету майже не було. Проректор мені рішуче відмовив, зваживши, очевидно, на те, що я початківець в науці. Коли ж я заявив, що без польських документів дисертації написати не зможу, то у відповідь почув, що слід виконувати тему, засновану виключно на матеріалах вітчизняних. Але оскільки я виявився настирливим, то Федір Йоганнович, людина доброзичлива, сказав, що з даного питання порадиться з секретарем парткому університету, доцентом Андрієм Филимоновичем Вовчиком. Андрій Филимонович, котрий водночас завідував кафедрою історії КПРС, знав мене добре (студентом я два роки слухав його лекції, виступав на практичних заняттях, що їх він вів).

---

* Тут і далі в дужках подано номери праць автора даної статті, назви яких див. у доданій до неї бібліографії.

Одразу після згаданої розмови я переговорив з ним у парткомі, і він пообіцяв вплинути на проректора. Обіцянку свою Андрій Філімонович виконав. Федір Йоганнович дозволив мені оформляти виїзну справу, застерігши, що відрядження відбудеться тільки за умови, якщо Міністерство вищої освіти СРСР дасть на нього дозвіл. Питання про моє відрядження розглядалося на засіданнях партійного бюро факультету, парткому, Ленінському райкому і відділу обкому партії. Після цього університет відправив виїзну справу в назване Міністерство. Аж через рік звітди надійшла телеграма, якою я викликався в Москву для виїзду в Польщу. Про телеграму повідомив мені особисто ректор Є. К. Лазаренко в буфеті (розташованому тоді в кімнаті справа від актового залу), куди він кожного дня навідувався в обідню пору, завжди, до речі, стаючи в чергу. До цього моменту я ніколи не перемовився з Євгеном Костянтиновичем жодним словом. Знав він мене від літа 1961 р., коли я був активно залучений до оформлення стендів у зв'язку з відзначенням 300-річчя Львівського університету, яке урочисто відбулося у вересні того ж року.

З Євгеном Костянтиновичем доля звела мене ще раз і так само епізодично. У грудні 1965 р. на прохання одного зі співробітників очолюваної ним кафедри мінералогії я через того ж співробітника передав йому (від 1963 р. – не ректорові) автореферат своєї дисертації: дана кафедра в той час досліджувала геологію Поділля, Євгена Костянтиновича цікавила історія цього регіону. Через пару тижнів по тому він перестрів мене біля ректорату, подякував за автореферат і висловив кілька зауважень з приводу його змісту. Вкотре довелося переконатися, що Євген Костянтинович живо цікавився історією.

До Кракова я мусив добиратися через Москву і Варшаву та повертатися до Львова тим самим маршрутом. Точно так, до речі, їздилося і під час наступних двох наукових відряджень до Польщі (листопад–грудень 1972 р., жовтень–листопад 1980 р.). Принагідно зазначу, що до Польщі з науковими цілями я виїздив: за приватними запрошеннями в 1967 і 1976 рр., за відрядженнями Львівського університету в 1988, 1997, 1998, 2000 і 2001 рр., на стипендію фонду “Відродження” у 1995 р., на стипендію Каси імені Юзефа Мянвоського Фонду підтримки науки Республіки Польща в 1997 р.

Документи названих архівів і бібліотек України та Польщі склали зміст статті про стан залюдненості території Подільського воєводства на час повернення її Османською імперією Речі Посполитій за Карловицьким миром 1699 р. Стаття була опублікована в наукових записках Люблінського університету ім. Марії Кюрі-Склодовської (10) за сприяння доцента цієї вищої школи Ришарда Орловського.

Дослідження стосовно чисельності населення Подільського воєводства в першій половині XVII ст. (12) ґрунтувалося в основному на відомостях подимного реєстру 1629 р., що відклалися в згаданій вище “Декларації розподілу суми” 1678–1679 рр., та на люстрації 1629 р., яка зберігається у фонді магнатів Сангушків, котрий входить до складу ДВАК.

Матеріал люстрації 1629 р. спричинився до появи, порівняно задовго до захисту дисертації, статті про аграрні відносини в державних (королівських) маєтках воєводства в першій половині XVII ст. (1). Стаття давалася надто нелегко – я належно не підготувався до її написання і тому в процесі останнього повинен був за це розплачуватися. На моє прохання по ній солідно пройшовся своєю досвідченою редакторською рукою Ігор Михайлович Нефедов (людина цікава й оригінальна). Це співробітництво з ним дуже придалося в подальшій моїй науковій діяльності. Відтоді я багато займаюся логічно-стилістичним відпрацюванням того, що пишу.

За матеріалами Львівського ЦДІА та рукописного відділу Бібліотеки Чарторійських простежено врожайність зернових культур у першій половині XVIII ст. в маєтках магнатів

Жевуських і Чарторійських, розташованих у північній частині Подільського воєводства (4). Я дійшов висновку, що в середньому врожайність становила 3,5 зерна на посіяне зерно. Шкода, що через обмежений обсяг у даній статті наведені лише таблиці стосовно врожайності, а таблиці стосовно посівів і зібраних врожаїв відсутні.

Використання відомостей подимного реєстру 1629 р. і виданого в 1788 р. німецьким статистиком Антоном Фрідріхом Бюшінгом в сумарному вигляді подимного реєстру 1775 р. послужило поштовхом до якомога всебічного вивчення подимної документації XVII–XVIII ст. як джерела – стосовно не лише Подільського воєводства, а й трьох інших воєводств Правобережної України – Волинського, Київського і Брацлавського. Результатом цього стали три статті, дві з яких вийшли у світ невдовзі після їх написання (11; 14), а одна, написана 1976 р., щойно в 1999 р. (91; як велика за обсягом, ця стаття до початку 1990-х років не могла бути опублікована; згодом вона не один рік пролежала в редакції київського “Українського археографічного щорічника” – наукового органу Інституту української археографії в Києві, аж поки не потрапила до рук головного редактора “Записок Наукового товариства ім. Шевченка” Олега Антоновича Купчинського, котрий помістив її у цьому виданні). Доречно зазначити, що фрагмент останньої з цих статей був виданий у Польщі наприкінці 70-х років (22).

Статтями про подимні реєстри я засигналізував поширення своїх наукових інтересів на всю Правобережну Україну. Дальші мої пошуки документів були спрямовані на дослідження демографічного розвитку цього регіону в XVII–XVIII ст.

Перш ніж про ці пошуки говорити, зазначу, що в 1967 р. я написав розділ до “Історії Львівського університету” під назвою “Університет на початку ХХ ст.”. Придалися матеріали, зібрані у зв’язку з виконанням дипломної роботи. Довелося ще чимало попрацювати в архівах Львова, щоб забезпечити достатню джерельну базу для розділу. Не всі автори спромоглися написати доручені їм частини “Історії”, і в підсумку тоді задум ректора університету Миколи Григоровича Максимовича видати її реалізований не був. Повернувся ректор до нього в 1973 р. Мене було призначено науковим редактором тексту “Історії”, що охоплював 1661–1917 рр. Кілька місяців я займався звіркою, вичисткою, дописуванням і переписуванням, особливо підрозділів, де мова йшла про науку (їх написали спеціалісти з відповідних її галузей). І на цей раз історія завершена не була. Щойно в другій половині 70-х років, коли відповідальним її редактором був доцент Степан Арсентійович Макачук (до нього цю функцію виконували Д. Л. Похилевич (до середини 1974 р.) і професор Іван Якович Кошарний [у 1974–1975 рр.]), “Історія” була готова. Дотепер видано, у 1986 р., тільки скорочений науково-популярний її варіант, підготовлений С. А. Макачуком. Дуже пізнім публікаторським відлунням названого вище розділу була моя стаття про студентські організації Львівського університету на початку ХХ ст. – вона побачила світ аж у 1998 р. (73).

У 1968 р., перебуваючи на підвищенні кваліфікації при Московському університеті, я в одній з книг Розрядного приказу Центрального (нині – Російського) державного архіву давніх актів (далі – РДАДА) щасливо натрапив на два великі документи, один з яких являє собою перепис жителів міста Білопілля і двох прилеглих до нього сіл 1673 р. (ці поселення були засновані незадовго до того на території Путивльського повіту й увійшли до складу Сумського полку), другий – складений не пізніше 1684–1685 рр. перепис жителів восьми сіл Путивльського повіту. Цей другий документ виявлено дивним чином: опрацювавши перепис 1673 р., я названу книгу (у ній було до тисячі аркушів) здав; але першої ночі по цьому мені приснилося, що її розгортаю і бачу інший, подібний до нього за змістом,

документ. Вирішивши дізнатися, чи сон у руку, я наступного дня ту саму книгу замовив, а отримавши її, на даний документ наштовхнувся.

Обидва джерела інформують про те, звідки жителі прибули і звідки були родом, а друге з них – і про те, скільки років мешкають у селах (ці відомості стосуються 2 767 родин). Зроблені на підставі їх підрахунки дали змогу простежити міграції населення на українських землях, зокрема стверджувати, що людність Правобережної України відіграла у них не останню роль. На жаль, я у повідомленні, де розповів про ці документи (15), припустився помилку при визначенні адміністративно-територіальної приналежності низки тих названих ними поселень, звідки були родом і прибули згадані жителі.

Поїздка в Ленінград 1969 р. дала можливість в Центральному (нині – Російському) державному історичному архіві ознайомитися з остаточними підсумками п'ятої, проведеної в 1795 р., ревізії Російської імперії стосовно Київської, Подільської і Волинської губерній, в остаточному сумарному вигляді наведеними у так званій “Окладній книзі по всій державі”, датованій 1 січня 1806 р. Згодом на підставі цього джерела з'явилось повідомлення про соціальну структуру населення Правобережної України наприкінці XVIII ст. (18).

Під час тієї ж поїздки в тому самому архіві я замовив мікрофільми таблиць уніатського населення, які велися у 1781–1793 рр. в Київському і Брацлавському воеводствах, віросповідно підлеглих Київській уніатській митрополичій епархії. Таблиці на підставі одержаних від приходських священників відомостей складала декани, що очолювали церковні адміністративно-територіальні округи – деканати. Щодо дуже багатьох приходів за кожний звітний рік, який розпочинався в травні, вони інформують про кількість здатних і нездатних до сповіді прихожан, хрещень, поховань і шлюбів. Підсумки опрацювання таблиць були виголошені на Другому Всесоюзному семінарі з історичної демографії у Ризі 1976 р. Мої сподівання, що стаття, в якій вони викладені, увійде до збірника матеріалів семінару, не справилися. Редактор збірника не зажадав включити її до нього, пославшись на надмірну кількість надісланих статей. Гадаю, що причина полягала в іншому – редактора збентежило, що мою статтю переважно склали таблиці. Про деканатські таблиці я 1983 р. загально повідомив у науковому збірнику Дніпропетровського університету (27), виданому за редакцією доцента цього вузу Миколи Павловича Ковальського (до речі, випускника й аспіранта Львівського університету), котрий багато зробив для української історичної науки в 70-х і 80-х роках, коли умови для її розвитку були вкрай несприятливі. Щойно в 2002 р. згадана стаття опублікована (139). На основі цих же таблиць та синхронних їм деяких інших джерел підготовлено до друку повний перелік назв уніатських, а також православних приходів Київського й Брацлавського воеводств стосовно періоду, до якого таблиці відносяться.

Працюючи 1974 р. в Київському ЦДІА, я виявив списки населення 28 уніатських приходів Житомирського повіту Київського воеводства, складені в грудні 1791 р. згідно з листопадовою 1789 р. постановою сейму Речі Посполитої, яка зобов'язувала новостворені цивільно-військові комісії порядку як органи повітової адміністрації щорічно, починаючи від 1790 р., вести облік населення на основі поданих їм приходськими священниками всіх віросповідань списків (реєстрів) всіх осіб, котрі належать до відповідного приходу, із зазначенням їх соціального статусу, ступеня спорідненості, статі й віку – за домами, в яких вони живуть. Інформація знайдених списків охопила близько 19,4 тис. осіб. Оброблена за всіма можливими параметрами, вона була доведена до відома учасників Першого Всесоюзного семінару з історичної демографії, який відбувся у Таллінні в листопаді 1974 р.

Підготовлену на її основі статтю я планував подати до збірника матеріалів семінару. Проте естонський історик Х. Е. Паллі підмовив мене віддати її до історико-демографічного збірника, який мав вийти в Лондоні. Він переклав статтю на англійську, але невдовзі повідомив, що до лондонського збірника вона “запізнилася” – за одержаними ним відомостями, даний збірник уже був зданий до друку. Стислий варіант статті був опублікований у 1984 р. (28), повний – щойно в 2001 р. (107), причому до нього додано ідеографічне зображення подомної структури населення одного зі сіл, технічно виконане 1974 р. студентом Олександром Піскорським.

Натомість до згаданого таллінського збірника увійшла моя стаття про чисельність населення Правобережної України в 1789 р. (16). У ній піддано аналізу сумарні відомості про кількість населення і димів стосовно Подільського, Брацлавського, Волинського і Київського воєводств, викладені за відповідними переписами 1789 р. у відомій таблиці, що її склав і 19 квітня 1790 р. оголосив на сеймі статистик Францішек Юзеф Мошинський. При цьому мною були використані сумарні результати п’ятої ревізії станом на 1795–1796 рр., пристосовані тими, хто їх подав, до території на той час не існуючих воєводств (ці результати я виявив 1973 р. в Державному архіві Житомирської області [далі – ДАЖО]). Вдалося вивести загалом вірогідні показники чисельності населення; правда, у показники Київського і Брацлавського воєводств потрібно внести деякі корективи – частину визначеної кількості населення Брацлавського воєводства слід “перевести” в Київське.

З роботою в Житомирському архіві 1973 р. зв’язаний один цікавий епізод. Іду я з дівчиною-охоронцем до недіючої церкви, де знаходилося архівосховище, щоб там попрацювати над замовленими справами, як раптом зліва чую до щему в серці знайомий гул. Попросивши дівчину зупинитися, пішов на гул – він доносився з макаронної фабрики, розташованої в напівпідвальному приміщенні. І пригадалося: нас, дошкільнят, 22 червня 1941 р. привели до школи глухонімих, де було бомбосховище (Житомир німці бомбардували в перший день війни) – тут ми жили до початку липня, коли були евакуйовані на Схід. Зазначена фабрика діяла біля цієї школи у 1941 р. Дякуючи роботі в архіві, я через стільки років натрапив на це місце.

Водночас із зазначеними вище приходськими списками в Київському ЦДІА я натрапив на копії поіменних записів шлюбів, хрещень і поховань, надіслані до цивільно-військової комісії порядку Житомирського повіту 251 уніатським і 12 католицькими священиками згідно зі згаданою листопадовою 1789 р. постановою сейму. Результати обробки цих записів були викладені в таблиці, доданій до статті, яка не увійшла до збірника матеріалів Другого Всесоюзного семінару з історичної демографії. У названій публікації цієї статті вона присутня. Задовго до цього я повідомив про її зміст у збірнику Дніпропетровського університету 1983 р.

Цікаві знахідки демографічних джерел припадають на другу половину 70-х років. При перегляді в 1976 р. однієї рукописної книги Бібліотеки Чарторийських мені в очі впала копія датованого 21 червня 1790 р. листа особи, відповідальної за проведення перепису єврейського населення в Кременецькому повіті, до Скарбової комісії – головного фінансово-економічного органу Речі Посполитої. Лист наводить рідкісні відомості про те, як і наскільки євреї уникали перепису. Мій польський колега, доцент Келецької Вищої педагогічної школи Зенон Гульдон міцно ухопився за цей документ і під своїм та моїм прізвищами його видав (19).

У згаданому вище “дніпропетровському” збірнику я вказав на наявні в рукописному відділі ЛНБ підрахунки шлюбів, хрещень і поховань, здійснені у XIX ст. за метричними

книгами, які в 1770–1799 рр. велися при Кам'янець-Подільському кафедральному католицькому соборі. Там само звернено увагу на деканатські таблиці уніатського населення Подільського воеводства другої половини XVIII ст., на списки населення Летишівського повіту Подільського воеводства 1763 р. (Львівський ЦДІА, від. рукописів Державного музею українського мистецтва у Львові), на візитації (акти обстежень) розташованих у Київському воеводстві уніатських приходів 1740–1762 рр. (від. рукописів Центральної Наукової бібліотеки в Києві [далі – ЦНБ]) та візитації уніатських приходів Київського і Брацлавського воеводств за 1780-і – початок 1790-х років (Ленінградський ЦДІА, ДАЖО, ЦНБ).

У фонді Сангушків 1980 р. вдалося знайти локальний варіант перепису населення Брацлавського воеводства за 1789 р. – позначену 20 серпня “Таблицю”, що охоплює Іллінецький маєтковий комплекс (ключ) і дає яскраве уявлення про соціальну структуру людності (8 443 осіб обох статей). Про це джерело я поінформував у тому ж “дніпропетровському” збірнику.

Перебування на підвищенні кваліфікації при Київському університеті з вересня до грудня 1982 р. я сповна використав на фронтальне виявлення у всіх вцілілих кам'янецьких земських книгах (9 декретових і 6 записово-поточних) свідчень про втечі підданої людності від одних власників маєтків до інших в Подільське воеводство та на його території. Намір це зробити я мав від 1960 р., коли переглядав ці книги вперше. Підсилила його моя розмова з І. П. Крип'якевичем у нього вдома в грудні 1965 р., яка зав'язалася з нагоди вручення йому автореферату моєї дисертації: дізнавшись про мої демографічні наукові інтереси, він заохочував до вивчення міграцій населення на підставі зазначених кам'янецьких земських книг. Запам'яталося, що Іван Петрович скаржився на неможливість за станом здоров'я активно займатися наукою. Показав він папки, заповнені акуратно зробленими копіями рукописних документів, що їх довелося йому виявляти протягом десятиріч.

У кімнаті відділу давніх актів Київського ЦДІА, в оточенні його працівників – наукових співробітників, які всіляко допомагали мені (Галини Степанівни Сергійчук, Ніни Степанівни Грабової, Галини Володимирівни Болотової, Віктора Васильовича Страшка; часто навідувалася до відділу Наталія Миколаївна Яковенко, нині відомий історик, яка до 1981 р. була його науковим співробітником), я на розграфлені великі аркуші переносив відомості про те, з яких і чиїх поселень, в які і чиї поселення втекло скільки родин підданих. Повернувшись до Львова, ці відомості переніс на картки і після цього статистично опрацював, взявши до уваги те, що в багатьох випадках один і той же факт втечі згаданий два і більше разів. Усього було нараховано 9,5 тис. родин втікачів. За сприяння співробітника архіву Геннадія Володимировича Боряка результати вивчення виявлених у кам'янецьких земських книгах документів про міграції населення на українських землях були опубліковані в журналі “Архіви України” (30), на жаль, у надто стислому вигляді.

У 1984 р. в одній з луцьких гродських книг мною було виявлено 142 списки з подомним переліком жителів, переважно міщан і селян, складені 1662 р. приходськими священиками згідно з тодішньою сеймовою постановою про збір з населення Речі Посполитої всіх станів й обох статей податку, названого поголовним, окрім як з дітей віком до 10 років та соціально нездатних його сплачувати. На основі таких списків у кожній гродській канцелярії виготовляли поголовний реєстр повіту або воеводства, куди заносилися тільки назви поселень і сумарна кількість оподаткованих осіб, без фіксації того, до якої кількості домів ці особи відносяться. На такі поголовні реєстри я звернув увагу у 1961 р., коли до моїх рук потрапив у мікрофільмі поголовний реєстр Подільського воеводства 1662 р., що

зберігається у ВГАДА. У 70-х роках я зацікавився цим видом джерела стосовно Волинського воєводства за 1662, 1675–1677 рр. (дані поголовні реєстри відклалися у ВГАДА і в луцьких та володимирських гродських книгах). Уважне вивчення згаданих “священницьких” списків показало, що кількісні показники лише частини їх можуть вважатися вірогідними. Свідченням цього є те, що співвідношення у ній чисельності людності і домів перевищує загально прийнятий середній коефіцієнт заселеності житлової будівлі – 6 або близький до нього. Ця обставина зміцнила мій задум внести корективи у виведену українським істориком Олексієм Івановичем Барановичем, головним чином на основі відомостей про кількість димів у 1629 р., чисельність Волинського воєводства в першій половині XVII ст. Задум виник тоді, коли, складаючи у кінці 70-х років картотеку поселень цього воєводства, я дійшов висновку, що О. І. Баранович не врахував багатьох сіл, а також багатьох димів у містах і відомих йому селах. Взявши до уваги невраховані ним кількісні показники та застосувавши коефіцієнт залюдненості житлової будівлі, виведений на основі вірогідних “священницьких” списків 1662 р., я написав статтю про чисельність населення того ж воєводства в першій половині XVII ст. (34).

До збірника документів і матеріалів “Селянський рух на Україні 1569–1647 рр.”, відповідальним редактором і одним з упорядників та авторів передмови якого мені довелося бути, були включені подані мною документи про втечі в першій половині XVII ст., знайдені в рукописному відділі ЛНБ, номери всіх актів кам’янецьких земських книг першої половини XVII ст. про втечі, а також всі наявні в 21-му томі видання “Źródła dziejowe” згадки про реєстри (стислі виклади змісту) декретів, постановлених на люблінських сесіях Коронного трибуналу в кінці XVI – першій чверті XVII ст. зі справ про втечі, які надійшли на розгляд трибуналу у вигляді апеляцій на декрети гродських і земських судів. Міграційний аспект знайшов відображення і в моїй частині передмови. Збірник був зданий у видавництво “Наукова думка” 1988 р., а побачив світ щойно 1993 р. (47–49).

Опублікував я також дві оглядові статті про джерела з історії населення Правобережної України, відповідно щодо передодня і періоду Визвольної війни українського народу 1648–1654 рр. та XVIII ст., – обидві у наукових збірниках Дніпропетровського університету (23, 27); з них про другу згадувано вище. Видав я й два огляди української радянської історіографії з питань історії населення того ж регіону другої половини XVI–XVIII ст. (24, 26). Зважаючи на типологічне значення польської літератури (джерел так само) для вивчення демографічного розвитку українських земель в часи перебування їх у складі Речі Посполитої, було піддано аналізу доробок польської історіографії від середини 1960-х до середини 1970-х років з питань демографії Польщі XVI–XVIII ст. (20).

Відхиленням від демографічної тематики було дослідження торгових зв’язків Волинського воєводства з Гданськом. То був наслідок давньої моєї зацікавленості даним питанням, викликаной переглядом у 1972 р. виданих в кінці XIX – на початку XX ст. і невиданих внутрішніх описів володимирських і луцьких гродських книг другої половини XVI ст.: мене вразила велика кількість документів у цих книгах стосовно названих зв’язків. Я порадив співробітникові Київського ЦДІА Володимирові Миколайовичу Кравченку зайнятися вивченням останніх. Обидва ми вирішили науково-пізнавальні можливості теми визначити на основі всіх відповідних документів, що відклалися у вцілілих згаданих та володимирських і луцьких земських книгах за 1560-і роки, коли ці книги стали вестися. В. М. Кравченко скопіював документи, а я, опрацювавши їх та джерельні видання й літературу, написав у 1986 р. у співавторстві з ним статтю (31), яка, на моє переконання, показала перспективність дослідження теми, що її вона торкнулася.

Опрацювання демографічних питань вимагало врахування адміністративно-територіального поділу. З метою його вивчення я, зокрема, в кінці 70-х і на початку 80-х років переніс на картки назви всіх поселень зі всіх мені відомих масових джерел, переважно рукописних, з деяких немасових джерел (стосовно поселень, відсутніх у масових джерелах за певні, синхронні останнім, періоди), а також знаної карти України Гійома Левассера де Боплана та карти Брацлавського і Київського воєводств 1788 р. “геометра його королівської величності”, брацлавського шляхтича Б. Севериновського (ця рукописна карта знайдена мною в Центральному (нині – Російському) державному військово-історичному архіві під час мого повторного проходження підвищення кваліфікації при Московському університеті 1974 р.). Склалася таким чином велика картотека поселень: Подільського і Волинського воєводств за XVI–XVIII ст., Брацлавського і Київського воєводств за XVII–XVIII ст. Картотека дала змогу внести серйозні корективи у визначені в літературі кордони воєводств і повітів, на які воєводства ділилися, й проводити на цій підставі територіально обґрунтовані демографічні підрахунки. Вона ж та видані й невидані документи, котрі повідомляють про розмежування воєводств та останніх з володіннями Османської імперії і Росії, були використані мною для написання ряду статей з історії адміністративно-територіального поділу, причому деякі з них побачили світ у наукових збірниках через порівняно багато років після того, як туди були відправлені. Називаю далі ці статті в послідовності їх написання, вдаючись, правда, до певного відхилення від цієї засади.

Робота над статтею про кордони та повітовий поділ Брацлавського воєводства в XVI–XVIII ст. (25) виявилася серйозним випробуванням можливостей у висвітленні незвичної для мене теми. Це дослідження, зокрема, ґрунтується на визначенні спрямованості кордону між Брацлавським і Київським воєводствами, зафіксованому 18 листопада 1791 р. у постанові депутації, спеціально для цього створеної сеймом (від. рукописів ЛНБ). Тематично спорідненою з цим дослідженням була стаття про кордони й повітовий поділ Волинського воєводства в XVI–XVIII ст. (36).

Розвідками стосовно динаміки кількості поселень Подільського воєводства в XVI–XVIII ст. (29) і Брацлавського воєводства в XVII–XVIII ст. (41) я незадоволений: через вузькі відведені мені рамки довелося бути надто лаконічним, я припустився помилку у підрахунках внаслідок поспішної обробки картотеки поселень, належно не розібрався з назвами окремих сіл. До того ж “подільській” розвідці нашкодила редколегія збірника, в якому вона була опублікована, – безпідставно її позбавила двох важливих таблиць, причому стислий коментар до них без будь-яких змін залишила.

Вивчаючи розмежування Речі Посполитої з Портою на українських землях 1680 і 1703 рр. (44), я наголосив на першому з них (воно відоме переважно з документа, який зберігається серед рукописів Бібліотеки Чарторийських); у ньому йшлося про відмежування окупованої Туреччиною території Подільського воєводства від Руського й Волинського воєводств. Розмежування 1703 р., відомості про яке подані головним чином в опублікованих джерелах, котрі по суті не використовувалися, звелось до виведення (фактично – підтвердження) лінії південного кордону Брацлавського воєводства. Одна деталь: дана стаття пролежала кілька років у портфелі чергового збірника Дніпропетровського університету; запевнений у тому, що вона буде поміщена в ньому, я після виходу його з гіркою довідався, що її там нема. Пізніше професор М. П. Ковальський як редактор збірника повідомив мені, що його редколегія спротивилася публікації статті, пославшись на небезпечність висвітлення міждержавних кордонів на українських землях.

Дякуючи ад'юнктові Люблінського університету імені Марії Кюри-Склодовської Ришардові Щигелу, я у 1988 р. мав можливість дуже плідно попрацювати у ВГАДА над документами та рукописними картами, що докладно засвідчують розмежування Речі Посполитої на українських землях з Австрійською монархією у 1776 р. та Російською імперією у 1780–1781 і 1783 рр. Характеристиці цих матеріалів була присвячена стаття (35).

Вивчаючи адміністративно-територіальний поділ, я дійшов висновку, що потрібно враховувати й систему управління, яка цей поділ зумовила, викликала ним. Висвітлення її стало можливим в основному на підставі джерельних видань і літератури. У 1989 р. були написані статті про повітовий устрій західної частини Поділля в другій половині XIV – першій третині XV ст., до перетворення її в Подільське воеводство (37), і про поширення польського адміністративно-територіального устрою на українських землях у XV – першій половині XVII ст. (38). Наступного року було досліджено повітовий устрій Подільського воеводства в XV–XVIII ст. (45, 71) та Київського воеводства в останній третині XVI–XVIII ст. (46).

Написання цих п'яти статей збіглося за часом з написанням докторської дисертації. Задумана як дослідження демографічного розвитку Правобережної України в XVII–XVIII ст., вона трансформувалася в дослідження адміністративно-територіального устрою цього регіону в XV–XVIII ст.: устрою планувалося спершу присвятити перший розділ роботи як вступний, але невдовзі після того як я узявся за його написання, то переконався, що він може й повинен бути темою дисертації. І я вирішив писати дисертацію на цю тему. То був ризик, але ризик обґрунтований. І він себе виправдав. У процесі опрацювання теми довелося її звужити – звести до характеристики воеводств і повітів.

У січні 1991 р. дисертація була завершена, а в листопаді того ж року прийнята до захисту на вченій раді Інституту історії АН України. Необхідно було терміново видати монографію як обов'язкову підставу для захисту. Протягом двох тижнів текст її був готовий – нею став другий розділ дисертації, в якому йшлося про кордони воеводств. У квітні 1992 р. монографія вийшла друком (42, 51). Видані до захисту дисертації статті та здані до друку тоді ж статті загалом розкривали зміст інших її розділів.

Поки друкувалась монографія і надходив захист, я підготував для публікації люстрацію Кам'янця-Подільського 1734 р. (53). Цей великий документ, що зберігається в одному з фондів ДВАК, містить унікальні відомості про кількість житлових будівель та кількість у них кімнат – помешкань і розквартированих на постій офіцерів та солдатів кам'янецького гарнізону. Упав він мені в очі ще 1976 р., через три роки по тому я повідомив про нього на Подільській краєзнавчій конференції, котра відбувалася в Кам'янці-Подільському. До кінця 80-х років про його видання не могло бути й мови.

Захист дисертації на тему “Адміністративно-територіальний устрій Правобережної України в XV–XVIII ст. (воеводства і повіти)” відбувся 29 травня 1992 р. Офіційними опонентами виступили головний науковий співробітник Інституту історії АН України, член-кореспондент АН України, професор Федір Павлович Шевченко, провідний науковий співробітник Інституту історії Росії Російської Академії наук Анна Леонідівна Хорошкевич та професор Дніпропетровського університету Юрій Андрійович Мицик. І хоч їхні рецензії (як і зовнішній відгук, написаний директором Інституту суспільних наук у Львові, членом-кореспондентом АН України Ярославом Дмитровичем Ісаєвичем) високо оцінювали мою роботу, захист у моїй пам'яті відклався як сумне видовище. Голова ради, директор Інституту історії Юрій Юрійович Кондуфор, пославшись на те, що, видавши монографію після прийняття дисертації до захисту, я порушив одну з існуючих вимог, явно гіперболізував

мою провину; майже не зважаючи на мої пояснення, звинувачував мене Бог зна у чому, договорився навіть до того, що я не гребую засобами, щоб пробратись у доктори. Члени ради явно не поділяли тверджень свого голови, мовчали. Лише професор Анатолій Васильович Санцевич спробував йому перечити та Павло Степанович Сохань, член-кореспондент АН України, заступник Ю. Ю. Кондуфора як директора Інституту історії та голови ради, сидячи поруч з ним, так-сяк його вгамовував. Усім тим я був украй здивований і приголомшений. Мав навіть намір покинути захист, та вчений секретар ради Юрій Анатолійович Пінчук, дізнавшись про це, як міг заспокоював мене. Атмосфера в залі, де проходив захист, була гніткою. Ніхто із членів ради не взяв слова. Як неофіційний опонент доброзичливо виступила директор Київського ЦДІА Любов Захарівна Гісцова. Ю. Ю. Кондуфор помалу став міняти гнів на милість, визнав, що дисертація виконана на високому рівні.

Кінчилося тим, що рада одногласно проголосувала за присвоєння мені вченого ступеня доктора історичних наук. Пізніше П. С. Сохань дав знати мені, що Ю. Ю. Кондуфора незадовго перед захистом “навів” проти мене мій недоброзичливець. Я здогадуюсь, хто саме.

Після захисту дисертації я активно кинувся у нові наукові пошуки. Вирішивши якнайбільше використати широкі видавничі можливості, які відкрилися ще до проголошення незалежності України, я у вересні 1992 р. добровільно відмовився від посади завідувача кафедри історії слов'янських країн, тільки що створеної внаслідок згаданого вище злиття двох кафедр. Насамперед узявся за реалізацію своїх “дозахисних” задумів.

Перш за все приступив до підготовки перевидання монографії Михайла Сергійовича Грушевського “Барське староство: Історичні нариси XV–XVIII ст.”, яка була його магістерською дисертацією (вперше цю книгу видано 1893 р., вдруге, у повному обсязі, – 1894 р.). Ознайомившись з нею ще у 1960 р., я був вражений її високим науковим рівнем, а згодом переконався в її незгаслій науковій актуальності. На моє прохання дирекція новоствореного в Києві Інституту української археографії включила у свій видавничий план перевидання даної книги. Я склав до неї список видань, використаних М. С. Грушевським для її написання, географічний та іменний покажчики і примітки, а також подав післямову, в якій простежив перебування М. С. Грушевського у магістерії при Київському університеті (воно припало на 1891–1894 рр.) й історію написання та видання ним магістерської дисертації.

Матеріалом для написання післямови значною мірою послужили документи фонду М. С. Грушевського (Київський ЦДІА), фонду “Київський університет” (Державний архів міста Києва) та частина щоденника М. С. Грушевського за 1886–1894 рр., яку він вів у свої “магістерські” роки (цей щоденник виявив у Львівському ЦДІА доцент кафедри історії слов'янських країн (нині її завідувач, професор) Леонід Опанасович Зашкільняк, а у 1997 р. видав).

У лютому 1993 р. всі мої додатки до “Барського староства” були відіслані в Інститут української археографії, а звідти невдовзі з цією книгою, яку планувалося видати репринтно, потрапили до видавництва “Наукова думка”. Минув після цього рік, другий, йшов третій рік, а справа з виданням не посувалася з місця. Стала вона зрушуватися після моєї розмови в жовтні 1995 р. із заступником директора Інституту українознавства ім. Івана Крип'якевича у Львові (так у 1993 р. став зватися Інститут суспільних наук) Іваном Григоровичем Патером. Дізнавшись про мій клопіт щодо видання книги, він звів мене з Миколою Романовичем Литвиним – завідувачем відділу наукових та інформаційних видань цього Інституту, і той взявся книгу видати, заручившись при цьому підтримкою з боку директора

Інституту, академіка НАН України Я. Д. Ісаєвича. У березні 1993 р. Микола Романович нав'язав контакти з головою держадміністрації Барського району Вінницької області Анатолієм Івановичем Котлушем і переконав його в необхідності підтримати видання книги фінансово, пообіцявши, в разі оплати ним останнього, більшу частину тиражу доставити в Бар. Барська райдержадміністрація виділила на видання кошти. В останній декаді червня 1993 р. книга була випущена видавництвом ОО. Василян "Місіонер" у Львові, чому я був незвичайно радий (60–65). Обіцяна частина тиражу (700 примірників) була мною і М. Р. Литвиним до Бара відвезена – машинами, що їх вели доцент кафедри новітньої історії України Олексій Миколайович Сухий та директор музею історії Львівського університету Володимир Михайлович Качмар. Дуже цікавою видалася наша зустріч з керівниками тих організацій Барського району, які субсидіювали видання книги М. С. Грушевського.

У 1992 р. був підготовлений для публікації документ, який являє собою внесене 7 жовтня 1594 р. в книгу Вінницького староства зізнання возного енерала земського про огляд ним місця, де брацлавські міщани й козацький ватажок Северин Наливайко зі своїм загоном в ніч з 29 на 30 вересня вчинили напад на брацлавського підкоморія Лаврина Пісочинського і людей, що його супроводжували, та про свідчення йому (возному) урядника Л. Пісочинського щодо шкоди і збитків, завданих під час цього нападу (52).

У 1993 р. була здана до друку інструкція сеймика шляхти Волинського воеводства 1595 р. послан на Варшавський сейм (58), прикметна тим особливо, що є чи не єдиним дійшовшим до нас оригіналом сеймикової інструкції стосовно українських земель XV–XVIII ст. (вона скріплена печатками учасників сеймика та підписами багатьох з них) й останньою відомою нам інструкцією волинського сеймика, писаною руською (українською) мовою (зберігається в рукописному відділі ЛНБ). В обширному вступі до даної публікації мовиться про сеймики останньої третини XVI ст. на тих зі згаданих земель, котрі за Люблінською унією 1569 р. відійшли від Великого князівства Литовського до Польського королівства, та про документацію цих сеймиків.

Чверть століття назбирувався по крихтах матеріал про згін населення з Правобережної України в складі східної половини Брацлавського воеводства й південної частини Київського воеводства в Лівобережну Україну, здійснене російським військом у кінці грудня 1711 – лютому 1712 рр. (за ст. ст.) за наказом царя Петра I. Не вистачало рукописних документів, щоб, наскільки це було можливо, вичерпно дослідити даний історичний факт. З метою виявлення їх у РДАДА я у червні 1993 р. виїхав у наукове відрядження до Москви, до речі, фінансово підтриманий директором новоствореного при Львівському університеті Інституту історичних досліджень Ярославом Йосиповичем Грицаком. На моє прохання науковий співробітник Інституту історії Росії РАН Володимир Олексійович Артамонов, автор монографії про російсько-польські політичні відносини 1709–1714 рр., підказав, які документи названого архіву так чи інакше стосуються згону. Дякуючи цьому я спромігся протягом відведених відрядженням двадцяти днів опрацювати чимало потрібних мені матеріалів (деякі з них я віднайшов самостійно). Це дозволило якомога ґрунтовно показати передумови згону, його хід і наслідки. До відповідної статті про нього, написаної 1994 р. (66), додано документ, в якому відбито стан залюдненості Корсунського староства й сусідніх з ним маєтків напередодні згону в 1711 р. і на 7 грудня 1714 р. (цим числом він датований; від. рукописів ЛНБ).

У 1993 р. я мав намір прорецензувати виданий у місті Курніку (Республіка Польща) список земських урядників Белзького воеводства і Холмської землі XIV–XVIII ст.,

опрацьований викладачами (нині професорами) Люблінського університету Ришардом Щиглом і Генриком Гмітерком. Підготовка до написання рецензії навела мене на думку, що, зважаючи на невивченість питання про земські уряди на українських землях, потрібно йому присвятити окремі дослідження. Внаслідок студювання джерел (загалом опублікованих) і літератури (в основному польської) з'явилася стаття, перша частина якої дає загальну характеристику системи земських урядів у Польському королівстві, а друга – структуру їх у кожному з семи українських воєводств у XV–XVIII ст. (56).

У 1994 р. я одержав із РДАДА мікрофільм копії перепису Подільського козацького полку, проведеного московськими чиновними людьми наприкінці 1659 р. у зв'язку з приведенням козаків і некозаків полку до присяги на вірність російському цареві. На це джерело ще у 1965 р. вказав мені Ф. П. Шевченко – як офіційний опонент у своїй рецензії на мою кандидатську дисертацію. Важливість його зумовлюється особливо тією обставиною, що це – єдиний зі збережених полкових переписів, складених 1659 р. у зв'язку з приведенням до зазначеної присяги. Того ж 1994 р., підготовлений до друку, даний документ був надісланий редколегії “Українського археографічного щорічника”. Матеріал пролежав у редакції п'ять років, бо вихід у світ третього випуску “Щорічника”, де він мав з'явитися, раз у раз відкладався. О. А. Купчинський люб'язно включив його до 240-го тому “Записок НТШ”; останній вийшов у 2002 р. (датований 2000-м роком; 106).

Робота над переписом 1659 р. спричинила мій інтерес до історії Подільського полку та до особи Остапа Гоголя, який очолював його того ж року (як і до, і після нього). Освоєння публікацій джерел та літератури переконало в необхідності ознайомлення з рукописним матеріалом, що зберігається в Польщі й містить відомості про названий полк і О. Гоголя. Під час відрядження до цієї країни в лютому–березні 1995 р. я головним чином у варшавській Національній бібліотеці переглядав мікрофільми, переважно – рукописних книг Бібліотеки Чарторийських, решту часу висиджував у ВГАДА. Назбиралося чимало інформації і про Подільський полк, і про О. Гоголя (та ряд інших осіб, причетних до керівництва Подільським полком). Пригадується такий момент: проглядаю черговий мікрофільм, починаю куняти, механічно далі прокручуючи мікрофільм; аж ось відкриваю очі й бачу на екрані документ, нагорі котрого написано “Нoh”. Одразу подумалось – чи не про О. Гоголя тут ідеться. Виявилось – про нього: документ являє собою чорновий варіант тексту (польською мовою) присяги О. Гоголя, що її він як подільський полковник приніс під Баром 22 листопада 1674 р. на вірність польському королеві Янові III Собеському. Документ унікальний – подібне джерело щодо козацьких полковників та іншої козацької старшини другої (як і першої) половини XVII ст. мені невідоме, причому цей висновок стосується козацьких присяг не лише польським королям, а й московському цареві чи якомусь іншому правителю. Принагідно зазначу, що в книзі, яка містить даний документ, жодного іншого джерела про Подільський полк й О. Гоголя немає.

Наслідком “варшавських” пошуків були мої дві статті – одна про періоди існування і полковників Подільського полку (57), друга – про О. Гоголя як полковника (69); в останній опубліковано згаданий “присяжний” документ, а також віднайдений у РДАДА 1996 р. датований 13 червня (за ст. ст.) 1660 р. лист О. Гоголя до російського воєводи і стольника князя Григорія Козловського з повідомленням про прибуття з-за Дністра до Могилева, де цей лист писано, колишнього волоського господаря Константина Шербана).

Про О. Гоголя довелося писати ще двічі. На початку 1996 р. була підготовлена публікація листа Михайла Олександровича Максимовича до Пантелеймона Олександровича Куліша, писаного 18 червня (за ст. ст.) 1856 р., в якому йшлося про О. Гоголя як про козацького

діяча взагалі (75), а влітку того ж року – стаття про О. Гоголя як наказного гетьмана козацтва Правобережної України, призначеного на цю посаду в квітні 1675 р. Яном III Собеським (87). Лист відклався у відділі рукописів ЦНБ (його я скопіював улітку 1995 р.). А для написання статті придалися документи, знайдені у ВГАДА, рукописному відділі Бібліотеки Чарторийських і особливо – у РДАДА, де я працював у березні–квітні 1996 р. під час наукового відрядження в Москву, повністю, до речі, Львівським університетом оплаченого. До цієї статті додано лист О. Гоголя до сеймика Руського воеводства від 18 грудня 1675 р. (ВГАДА) та писані до О. Гоголя в 1677 р. два листи – київського полковника Костянтина Солонини й московського резидента у Варшаві, стольника і полковника Василя Михайловича Тяпкіна (РДАДА).

На 1995 р. припадає написання двох статей. Одна з них, про місто Могилів над Дністром у XVII ст., була здана до наукового збірника, присвяченого 60-річчю академіка Я. Д. Ісаєвича (85). Тут простежено виникнення Могилева, подано перелік його власників, відомості про населення й топографію міста. Дослідження значною мірою ґрунтується на рукописних документах, особливо на тих, які містяться в кам'янецьких земських книгах. На підставі цих документів вдалося, зокрема, довести, по-перше, що найдавніша відома згадка про Могилів як місто датується 1610 р., а виник він як поселення дещо раніше – на самому початку XVII ст. (мабуть, первинна назва цього поселення була Іванківці), по-друге, що протягом усього XVII ст. власниками Могилева були Калиновські, а не, як традиційно вважається, Потоцькі.

Друга стаття, призначена для наукового збірника, виданого на честь відомого польського історика, професора Зенона Гульдона у зв'язку з його 60-річчям (68), аналізує поданий у додатку до неї документ (виявлений у копії в рукописному відділі Бібліотеки Чарторийських), який засвідчує розмежування Речі Посполитої й Османської імперії, проведене в районі кордону Брацлавського воеводства у 1633 р. До цієї публікації даний документ був відомий лише зі згадки про нього в акті названого вище розмежування між тими самими державами 1703 р.

Стаття про матеріали щодо діяльності гродського й земського судів Брацлавського воеводства в останній чверті XVI – першій половині XVII ст. в архіві шляхетського роду Пісочинських (даний архів знаходиться в рукописному відділі ЛНБ) була написана для наукового збірника на пошану директора ЛНБ Лариси Іванівни Крушельницької у 1997 р. спільно з професором Національного університету “Львівська політехніка”, доктором фізико-математичних наук Олексієм Полікарповичем Піддубняком (86), якому належить, що слід підкреслити, заслуга в копіюванні величезної кількості документів цього архіву, що стосуються Брацлавського воеводства. Науково-пізнавальна цінність використаних для статті документів, як й інших матеріалів того ж архіву щодо Брацлавського воеводства, викликається тим, що джерелами останнє для всього часу його існування, тобто для останньої третини XVI–XVIII ст., надзвичайно бідне; особливо відчутною є загибель усіх, окрім двох, гродських і земських книг.

На матеріалах архіву Пісочинських заснована й написана в 2000 р. стаття про землеволодіння відносини шляхти в Брацлавському воеводстві в останній чверті XVI ст. (102). Головним джерелом для неї послужив великий за обсягом і багатий за змістом декрет Брацлавського земського суду від 11 червня 1583 р. у справі за скаргою Магдалени з Дубицьких та її чоловіка, брацлавського підкоморія й писаря королівської канцелярії Лаврина Пісочинського, про невіддачу їй успадкованого нею села Кам'яногірки Федором

Олешею та його дружиною Опросимією з Дубицьких. Декрет віддзеркалює прагнення шляхти за всяку ціну закріпити за собою земельні володіння.

23–24 вересня 1997 р. у Львівському університеті на відзнаку 100-річчя від дня народження Д. Л. Похилевича відбувся Міжнародний науковий семінар “Центрально-Східна Європа на етапі трансформації: економіка і суспільство від середньовіччя до модернізації (XV–XVIII ст.)”. Я виступив на ньому з доповіддю про життєвий шлях та науковий доробок Дмитра Леонідовича. Життєвий шлях було подано головним чином за двотомною особою справою вченого, яка зберігається в архіві Львівського університету, а також за усними спогадами Дмитра Леонідовича, якими він ділився у розмовах зі мною. Разом з тим я підкреслив у доповіді: щоб скласти якомога розгорнуту, докладну й повну біографію Дмитра Леонідовича, потрібно використати документи архівів Києва, Харкова, Кам’янець-Подільського, Єкатеринбурга (Свердловська), Львова (з цими містами пов’язана його трудова діяльність), Житомира (Дмитро Леонідович народився і навчався на території Житомирської області), Черкас і Нижнього Новгороду (Горького; на території областей, адміністративними центрами яких є ці міста, він працював). Аналіз наукового доробку Дмитра Леонідовича ґрунтувався на виправленій і доповненій мною й Олексієм Вінниченком бібліографії його праць, складеній ним (82). Доповідь була покладена в основу статей, включених до виданого, відредагованого мною і Л. О. Зашкільняком, збірника матеріалів семінару (80, 81)*, причому до статті про науковий доробок додано складену мною таблицю, яка містить статистику публікацій вченого.

До того ж збірника ввійшла моя розвідка про інструкції послам Війська Запорозького на елекційний та коронаційний сейми 1669 р. (83), яка вирішальною мірою була результатом пошуків у квітні–червні 1997 р. документів у ВГАДА, рукописному відділі Бібліотеки Чарторийських та в Державному воєводському архіві у Гданську (далі – ДВАГ). Розвідка супроводжується публікацією двох документів: 1) польською мовою писаного викладу змісту супліки (списку прохань) керованого гетьманом Петром Дорошенком Війська Запорозького, складеної в Чигирині 1 (11) червня 1669 р. й адресованої Варшавському елекційному сейму (ВГАДА, ДВАГ); 2) оригіналу датованої 3 (13) жовтня 1669 р. інструкції українською мовою П. Дорошенка послам на Краківський (в публікації помилково сказано – “на Варшавський”) коронаційний сейм (від. рукописів Бібліотеки Чарторийських).

З даною розвідкою як тематично козацькою пов’язані дві публікації документів, виявлених у зазначені вище місяці 1997 р. в Бібліотеці Чарторийських (ці документи писані польською мовою). Одна з них містить інструкцію послам Війська Запорозького на Варшавський сейм, складену 30 листопада (за ст. ст.) 1664 р. та дане 3 (13) серпня того ж року перед козацькою старшиною зізнання козацького ватажка Дмитра Сулимки про дії Івана Виговського, спрямовані проти Речі Посполитої (103), друга – інструкцію Війська Запорозького послам на Варшавський сейм, датовану 20 лютого (за ст. ст.) 1666 р., та відповідь на неї короля Яна Казимира від 24 травня того самого року (88). У примітках до інструкції 1666 р. подано повний текст виявленої серед рукописів тієї ж Бібліотеки присяги (українською мовою) Війська Запорозького, даної 18 серпня (за ст. ст.) 1665 р. “перед гетьманом” П. Дорошенком – на вірність, послухенство і підданство польському королеві;

* 22–23 листопада 1988 р. у Львівському університеті пройшли наукові читання пам’яті Д. Л. Похилевича “Проблеми історії Центральної і Східної Європи в добу розвинутого і пізнього феодалізму”. Матеріали їх, на жаль, опубліковані не були.

у присязі також висловлено згоду Війська “прийняти” П. Дорошенка “за гетьмана” і на послушення йому.

Козацькій тематиці були присвячені й дві статті, значною мірою засновані на документах, виявлених у Польщі в квітні–червні 1997 р. Одна розповідає про Корсунську козацьку раду, яка відбулася 21 березня 1669 р. і знаменна тим, що стала вирішальним етапом у переході частини України, контрольованої Військом Запорозьким на чолі з гетьманом П. Дорошенком, під протекторат Османської імперії (90). Серед використаних для написання даної статті рукописних документів особливе місце займають опубліковані в ній анонімний, складений польською мовою, “Меморіал” (недатований), котрий розповідає про хід роботи Ради (ДВАГ), та оригінал листа українською мовою П. Дорошенка до великого візира Порти Агмеда-паші від 12 березня (за ст. ст.), в якому, зокрема, повідомлено про щойно проведену в Корсуні Раду і висловлено вдячність за сприяння у прийнятті турецьким султаном під свою протекцію (“опіку”) України (від. рукописів Бібліотеки Чарторийських).

Друга стаття висвітлює долю козацько-гетьманських інсигній (клейнодів), вивезених у червні 1665 р. до Польщі Павлом Тетерею – після того як він під тиском політичних обставин був змушений зректися гетьманства (105). Вдалося довести, що, всупереч неодноразово адресованій П. Дорошенком польському урядові вимозі, щоб ці ознаки гетьманської влади були вручені йому, їх було передано в листопаді 1671 р. іншому правобережному гетьманові – Михайлові Ханенку, якого цей уряд підтримував. М. Ханенко, показано в статті, тримав дані інсигнії до березня 1674 р., коли на козацькій Переяславській раді зрікся гетьманства і здав їх перед московським посланцем та Іваном Самойловичем, якого ця Рада обрала гетьманом обох берегів Дніпра.

Певне відношення до козацької теми має стаття про турецький похід у Правобережну Україну 1674 р. (93). Поштовхом до написання її послужило виявлення мною у 1996 р. в РДАДА двох документів, пов’язаних з особою учасника цієї кампанії з турецького боку Петра Татаринова – колишнього московського солдата. Перебуваючи під час неї в оточенні великого візира, П. Татаринов був добре інформований про її перебіг. 1675 року в Малоросійському приказі у Москві було записано його зізнання про дану кампанію; там же він подав записку, яка доповнила зізнання. Використання цих та опублікованих джерел дозволило простежити цілі, хід і наслідки кампанії. У статті показано, що перебування турецької армії у Правобережній Україні, прибулої сюди на прохання П. Дорошенка, припадає на серпень – початок жовтня і що головна мета кампанії була досягнута – московське та лівобережнокозацьке війська були з цієї території витіснені, владу П. Дорошенка як гетьмана й турецький протекторат над нею – відновлено.

З лютого 2000 р. до травня 2001 р. я був зайнятий майже виключно опрацюванням літератури з історії Польщі від найдавніших часів до кінця XVIII ст. та її написанням. Разом з написаною Л. О. Зашкільняком історією цієї країни XIX–XX ст. вона становить “Історію Польщі” – перший посібник з історії західного сусіда України, виданий українською мовою (140). Скорочений варіант моєї частини цього посібника, правда, від середини XII ст., увійшов до посібника для студентів історичних і гуманітарних факультетів університетів “Історія Центрально-Східної Європи” (109, 110).

Після завершення написання історії Польщі я півроку потратив на складання списку поселень Подільського воеводства першої половини XVII ст., базуючись на згаданій вище картотеці. У списку враховані усі зафіксовані джерелами варіанти назв поселень, зазначено, які з цих поселень і під якими назвами існували в XVI і XVIII ст. та під якими назвами

існують нині. З нього видно, скільки поселень було в кожному з трьох повітів воеводства на 1600 і 1648 рр. Список здано до друку до “Записок НТШ”.

Довелося мені виступити з опублікованими рецензіями на дев’ять наукових видань, у тому числі на п’ять – польських. У другій половині 90-х років я був відповідальним редактором історичної серії “Вісника Львівського університету” (випуски 32–34) і співвідповідальним редактором шести перших випусків “України модерної” – наукового щорічника Інституту історичних досліджень. Захищено три кандидатські дисертації, виконані під моїм науковим керівництвом.

Промайнуло 43 роки моєї наукової діяльності. Я віддавався їй скільки міг. Зробив би більше, коли б у перші три десятиріччя її були кращі публікаторські можливості; недаремно протягом цього часу було видано моїх праць у кілька разів менше, ніж за інші роки, – і за кількістю і, особливо, за обсягом їх. Я постійно шукав нові джерела. У даній своєрідній науковій автобіографічній хроніці згадано 11 архівів України, Росії і Польщі, рукописні відділи трьох бібліотек України й Польщі та одного музею у Львові, де я джерела виявляв. Виявляв я їх і в білоруському історичному архіві в Мінську та Державному воеводському архіві в Любліні, і в рукописних відділах Бібліотеки Львівського університету, Бібліотеки ПАН у Кракові та Бібліотеки ПАН у Варшаві. З мікрофільмів користувався рукописами Бібліотеки Рачинських у Познані та Бібліотеки ПАН у Курніку (поблизу Познані). Віднайденими документами головним чином зумовлювалися мої наукові інтереси. Вони звелися в основному до вивчення аграрних відносин у Подільському воеводстві у XVII–XVIII ст., історії населення Правобережної України XVII–XVIII ст., адміністративно-територіального устрою цього регіону в XV–XVIII ст., правобережного козацтва третьої чверті XVII ст. і початку XVIII ст., питань джерелознавства. Так сталося, що в моїх писаннях особливе місце займає Подільське воеводство. У 90-х роках мною були опубліковані 24 документи (не рахуючи документів, які увійшли до згаданого збірника “Селянський рух”), більшість їх – з якомога докладними коментарями. Добре пам’ятаю, коли і як та за яких обставин писалася кожна моя праця; всі вони давались з великим трудом, вимагали великої затрати фізичної й розумової енергії. У цій хроніці я ані разу не вдався до оцінки свого доробку. Хай його оцінить хтось інший. Я глибоко вдячний всім тим, хто радив, підказував, сприяв мені, одним словом – так чи інакше був причетний до мого наукового сходження.

MY SCIENTIFIC RESEARCHES

Mykola KRYKUN

The Ivan Franko National University of L'viv, the Chair of Slavonic Countries History

The article is written as the author's autobiographic scientific chronicle. M. Krykun all through the years of his scientific work looked for sources in many Ukrainian archives and library manuscript collections. He considers the discovery of new documents to be the main aim of his scientific research, which has been focused in the following directions: the study of agrarian relations in the Podolian voivodeship (province) in 17th-18th centuries, population changes and the administrative-territorial organization of Right-Bank Ukraine during the same period, and the history of the Right-Bank Ukrainian Cossacks in the third quarter of 17th century and the early 18th century.

Key words: Ivan Franko National University of Lviv, Professor M. Krykun, agrarian relations; Podolian voivodeship; population change and demography; Right-Bank Ukraine, administrative-territorial organization; Right-Bank Ukrainian Cossacks, source studies.

Стаття надійшла до редколегії 05.01.2002

Прийнята до друку 10.01.2002